

Klassebewuste arbeiders kwamen intuïtief tot het beseef dat een internationale taal intrinsiek deel uitmaakte van een toekomstige socialistische maatschappij (uit Laborista Esperantisto, 8/8/1936)

Opkomst en teloorgang van het arbeiders-esperantisme

Alberto Fernández⁽¹⁾

“Als de utopische oasen uitdrogen, ontstaat een woestijn van banaliteit en radeloosheid”

Jürgen Habermas

De beweging van arbeiders-esperantisten in België kende een relatieve bloei in de jaren '30 maar is sedert enkele decennia zo goed als verdwenen. Haar geschiedenis is nauw verbonden met die van de veel sterkere organisaties in Nederland en Frankrijk waarvan de groepen in Vlaanderen en Wallonië structureel deel uitmaakten. Bovendien waren de meer klassebewuste arbeiders-esperantisten veelal individueel lid van een merkwaardige, 'wereldwijde' associatie die als motor en bezielster van het arbeiders-esperantisme aanzien kan worden. De hierna volgende studie schetst daarom een globaal beeld in een internationale context.

Vóór de Eerste Wereldoorlog: tasten naar organisatievormen

Toen het Esperanto eind 19e eeuw zich vanuit Centraal-Europa aarzelend begon te verspreiden vond het vooral aanhangers in de intellectuele middenklasse. De doelmatig ontworpen 'Internationale Taal' paste goed in de geest van die tijd en kon tegemoetkomen aan zowel rationele als humanistische overwegingen van ruimdenkende onderwijzers, geneesheren, ingenieurs en ambtenaren.

In 1905, ter gelegenheid van het eerste Universeel Esperanto-Congres in Boulogne-sur-Mer, kreeg de zich moeizaam ontwikkelende Esperanto-beweging een ideologisch referentiekader in een officiële 'Deklaracio'. In essentie

definieert dit document het Esperantisme als: "Een streven om in de hele wereld een neutrale taal te verspreiden" onder voorbehoud dat "[...] andere ideeën of wensen, door deze of gene esperantist met het esperantisme verbonden, een puur privaat karakter zullen hebben, waaraan het esperantisme geenszins gebonden is". Met andere woorden de Esperanto-beweging stelt zich neutraal op. Die neutraliteit was ook de basis van de thans nog bestaande 'Universala Esperanto-Asocio' (UEA), gesticht in 1908 door de jonge Zwitserse idealist Hector Hodler (1887-1920). De UEA bood de gelegenheid het Esperanto meteen praktisch te gebruiken, op internationaal vlak, los van ras of nationaliteit en ongeacht de politieke, religieuze of filosofische overtuiging van haar leden.

In die expansieve periode begon de Esperantogedachte stilaan in de arbeiderswereld door te dringen. Klassebewuste arbeiders kwamen intuïtief tot het besef dat een internationale taal intrinsiek deel uitmaakte van een toekomstige socialistische maatschappij. Bovendien bleek het Esperanto veel gemakkelijker te zijn dan de gebruikelijke vreemde talen en vrij snel te assimileren en kwam het dus ook in het bereik van de gewone man. De kennis van het democratische Esperanto opende onverwachte perspectieven en kon ertoe bijdragen het culturele isolement van de arbeider te doorbreken. Het taalkundig 'neutrale' Esperanto was voor consequent denkende arbeiders niet zo neutraal maar een onmisbaar wapen in hun ontvoogdingsstrijd.

De eerste organisaties van arbeiders-esperantisten waren meestal lokale clubs, vooral in Frankrijk (1905), Nederland (1907), Duitsland (1908) en Zweden (1905). Iets later ontstonden er groepen in Hongarije, Rusland, China en Japan. In Groot-Brittannië werd zelfs een 'Brita Ligo de Socialistaj Esperantistoj' (1909) opgericht.

Opmerkelijk was de stichting (1911) in ex-Tsjecho-Slowakije van de 'Laborista Esperantista Asocio' als afdeling van de Arbeiders-Academie in Praag. Het eerste nummer van haar orgaan, *Kulturo* (1912), bevat een principeverklaring die als voorbode van het latere, naoorlogse arbeiders-esperantisme kan beschouwd worden. Men vindt er onder andere de volgende ideeën in weer:

- *Eerst zijn wij socialist, pas daarna esperantist;*
- *ons voornaamste doel is het praktische gebruik van Esperanto ten dienste van het internationaal socialisme;*
- *de culturele en politieke overtuiging van een esperantist kan niet een onbelangrijke privéaangelegenheid zijn, maar het*

ware esperantisme, als rijpere gedachte, kan slechts onderdeel zijn van de denkwereld van ieder vooruitstrevend mens, anti-klerikaal, anti-nationalistisch, anti-militaristisch en socialistisch;

- *voor ons is de internationale taal een middel om onze idealen te verwezenlijken, geen doel.*

Een duidelijke distanciëring dus van de neutrale Esperanto-beweging.

De eerste groep arbeiders-esperantisten in Nederland onstond in Amsterdam (oktober 1907) met de naam De Amsterdamse Werklieden Esperantisten Vereniging. In mei 1911 werd in Den Haag de Nederlandse Federatie van Arbeiders-Esperantisten opgericht, de latere 'Federacio de Laboristaj Esperantistoj' (FLE), waarbij vanaf 1929 de groepen in Vlaanderen zullen aansluiten. In 1912 verscheen voor het eerst het maandblad *Arbeider Esperantist* en een jaar later telde de federatie ca. tweehonderd leden in acht afdelingen. Prominente figuren in die beginperiode waren J.L. Bruijn, K.H. Meyer en W. Nutters, respectievelijk boekhouder, stuka-door en typograaf-journalist. In Frankrijk waren er reeds vanaf de beginjaren meerdere strekkingen. Zo ontstond in 1905 te Parijs een anarchistisch geïnspireerde 'Grupo Liberecana Esperantista', voorts in 1910 een Esperanto-afdeling van de socialistische SFIO en in 1911 een 'Sindikata Esperantista Federacio'. Begin 1914 sloten deze drie groeperingen een verbond, het 'Franca Laborista Unuigo', voorloper van de latere 'Fédération Espérantiste Ouvrière' (FEO) waarbij ook de arbeiders-esperantisten uit Wallonië zullen aansluiten. Belangrijk voor informatie en propaganda was het maandblad *Le Travailleur Espérantiste*, uitgegeven vanaf 1912 als privéinitiatief van R. Louis maar na de Eerste Wereldoorlog officieel orgaan van de FEO.

De eerste internationale proletarische Espe-

ranto-organisatie ontstond in Parijs (1906), op initiatief van R. Louis en F. Blangarin, die publiceerde onder het bizarre pseudoniem Fi-Blan-Go. Het doel van de 'Internacia Asocio Paco-Libereco' was op z'n minst ambitieus:

- *Strijden, via publicaties, tegen Leger en Militarisme, Kapitalisme, Alcoholisme, tegen dogma's en vooroordelen die een verbetering van het sociale leven in de weg staan;*
- *de internationale taal Esperanto verspreiden in kringen van internationalisten, vrijdenkers, socialisten, anarchisten;*
- *het ideeëngoed van anti-militarisme, socialisme en anarchisme in Esperantokringen verspreiden.*

In 1910 werd 'Paco-Libereco' omgevormd tot 'Liberiga Stelo' (Bevrijdende ster) met gewijzigde statuten. Zo werd onder andere 'strijden tegen Alcoholisme' vervangen door het even problematische 'strijden tegen Religie' en het brave 'verbetering van het sociale leven' radicaal vervangen door 'strijden voor omverwerping van de kapitalistische maatschappij'.

De aanhang van 'Liberiga Stelo' was vrij zwak buiten Frankrijk. Het merendeel van de toen landelijk of plaatselijk georganiseerde arbeiders-esperantisten dacht in hoofdzaak aan propaganda in arbeidersgroeperingen en bekommerde zich weinig om het praktische gebruik van het Esperanto in dienst van de arbeidersklasse. Deze taak werd wél waargenomen door het internationale maandblad *Internacia Socia Revuo*, gesticht in 1907 door hetzelfde duo Fi-Blan-Go en R. Louis. In 1910 kwam de redactie in handen van J.L. Bruijn in Den Haag en, tot het einde van 1914, van W. Nutters in Amsterdam. Het blad had medewerkers in talrijke (ook enkele niet-Europese) landen en publiceerde over een breed gamma sociaal-politieke en culturele onderwerpen. Onder de regelmatige medewerkers bevond zich de Belgische anarchist

Emile Chapelier, vermoedelijk de eerste arbeider-esperantist in België. Chapelier was eveneens auteur van enkele Franstalige studies over de link tussen anarchisme en de Internationale Taal. In 1907 bracht hij op het Internationaal Anarchistisch Congres in Amsterdam een rapport naar voor in verband met het Esperanto maar botste daar op het totale onbegrip van de leiding. Zoiets zal elders en later nog vaak gebeuren...

Het interbellum: bloei en interne strijd

De Eerste Wereldoorlog had een verlamme-nde invloed op de ganse Esperanto-beweging en haar ideeëngoed. In de nog zwakke stroming van arbeiders-esperantisten was de ont-nuchtering groot na de golf van waanzinnig chauvinisme van de voorgaande jaren. Het anti-chauvinisme zal dan ook het leidmotief (zoniet de obsessie) worden van de vakleeraar houtbewerking Eugène Adam (1879-1947) die in 1919 de redactie van *Le Travailleur Espérantiste* overnam. Adam was een bijzonder getalenteerd, vlijmscherp denker, vol originele ideeën, hetgeen hem vlug de bijnaam 'l'anti' bezorgde en het pseudoniem Lanti waarmee hij de Esperanto-geschiedenis zou ingaan.

Weg met de neutraliteit

Vlak na de Eerste Wereldoorlog werden verscheidene landelijke verenigingen van arbeiders-esperantisten heropgericht, zoals in Hongarije, Finland, Frankrijk en Nederland (1918), later in Duitsland (1919) en Groot-Brittannië (1920). Ook ontstonden er nieuwe verenigingen in de Sovjet-Unie (1921), in Oostenrijk en Zweden (1922). In combattieve stijl bepleitte Lanti in de tot *Esperantista Laboristo* omgedoopte *Le Travailleur Espérantiste* een hechte samenwerking tussen arbeiders-esperantisten over-

al in de wereld binnen een nieuw op te richten organisatie. In 1921 was het zover: gedurende het dertiende universeel Esperanto-congres in Praag werd de 'Sennacieca Asocio Tutmonda' (SAT) opgericht, letterlijk 'nationaliteitsloze wereldbond', los van de 'neutrale' UEA. In een reeks vlamme artikels, later gebundeld in de brochure *For la Neŭtralismon!* (Weg met de neutraliteit!), wees Lanti op de revolutionaire betekenis van de Internationale Taal, trok van leer tegen de 'burgerlijke geest' van de algemene Esperanto-beweging en hekelde haar naïeve pacifisme dat 'het zicht benevelt en een bewuste klassenstrijd in de weg staat'. Proleten dienen zich onafhankelijk van de 'burgerlijk-neutrale' esperantisten te organiseren, op basis van de klassenstrijd. De SAT werd een wereldwijde organisatie die principieel de bestaande staten volkomen negeerde. Er kwam één centraal bestuur en het lidmaatschap was individueel. Een dergelijke structuur was mogelijk door het exclusieve gebruik van de Internationale Taal. De statuten geven een goed beeld van de doelstellingen:

- *Het hoofddoel van SAT is de internationale taal Esperanto praktisch te gebruiken voor de klassedoelstellingen van de arbeiders in de wereld;*
- *SAT is een culturele organisatie die openstaat voor alle politieke en filosofische stromingen waarop de diverse arbeiderspartijen en syndicale bewegingen zich beroepen in de klassenstrijd;*
- *SAT stuurt aan op vrije discussie, in een sfeer van begrip en verdraagzaamheid, en bestrijdt het ontstaan van dogmatische opvattingen bij haar leden [...].*

Wellicht een unicum in de geschiedenis van de arbeidersbeweging: anarchisten, communisten en socialisten van overal ter wereld samen onder één dak. Een lofwaardige poging maar een schier onmogelijke constructie die het toch

een tiental jaren zal uithouden, voortsudderend en in wankel evenwicht.

Voor de SAT is het Esperanto een onmisbaar instrument voor de directe, internationale verstandhouding tussen arbeiders. Deze basisgedachte had aantrekkingskracht en de SAT zag haar ledental vlug stijgen van een duizend in 1922 tot zesduizend vijfhonderd in 1929. Op het SAT-congres in Göteborg (1928) sloot de SAT een conventie af met landelijke organisaties van arbeiders-esperantisten (het rekruteringsveld van de SAT) en kwam het tot een taakverdeling. De landelijke organisaties zouden in de arbeidersbeweging van het eigen taalgebied propaganda vóór het Esperanto voeren, terwijl de SAT een platform bood om dóór het Esperanto de persoonlijke idealen van de arbeidersklasse een internationale dimensie te geven.

Het orgaan van de SAT, *Sennaciulo* (De statenloze) kende een ruime weerklank en in de jaren '20 werden jaarlijks honderd à tweehonderd artikels eruit in nationale talen vertaald en in vele landen gepubliceerd. De SAT was ook uitgever van een reeks revolutionaire en sociaal-kritische werken en drukte een eigen stempel op de algemene Esperanto-beweging, vooral op linguïstisch vlak.

De eerste barsten

In augustus 1922 ondernam Lanti een verkenningreis naar de jonge Sovjet-Unie. Het werd een pijnlijke ontzuivering die hij uiterst kritisch beschreef in *Sennacieca Revuo*, het sociaal-culturele tijdschrift van de SAT. Dit was het begin van een ideologische strijd binnen de SAT, met als hoofdopponent Ernest Drezen (1892-1937), voorzitter van de pas opgerichte 'Sovjetrepublika Esperantista Unio' (SEU). Drezen bekleedde een hoge functie in de sovjethiërarchie en was een scherpzinnig denker. Van hem verschenen (in het Russisch en het

*De groep
Libera Stelo
uit Verviers
eind jaren '20*

Esperanto) enkele marxistisch geïnspireerde studies, onder andere over de geschiedenis van de plantalen, de theoretische onderbouw van het Esperanto en de ideologie van Zamenhof, de auteur van het Esperanto.

Doch Drezen bleek een koele minnaar van de SAT en had duidelijk de bedoeling de organisatie te usurperen en op zuiver communistische leest te schoeien. Reeds in 1923 verscheen in een vlugschrift een principeverklaring van het Centraal Comité van de SEU met fundamentele kritiek op zowel de structuur als de doctrine van de SAT: “[...] de politieke neutraliteit van SAT is uit communistisch oogpunt even verwerpelijk als de door SAT zelf afgewezen apolitieke neutraliteit van de (burgerlijke) esperantistische organisaties”. Immers, voor de SEU was het criterium van revolutionair klassebewustzijn niet voldoende want: “In de praktijk zijn anarchisten en sociaal-democraten gevaarlijker vijanden van de revolutionaire beweging dan de openlijke burgerij”. Desondanks riep de SEU de communisten-esperantisten van alle landen op om de SAT te blijven steunen tot: “[...] een voor communisten veel degelijkere organisatievorm tot stand komt die

internationale actie mogelijk maakt”. Een dreiging die in een tweede vlugschrift een concrete inhoud kreeg: een voorstel van de SEU om de SAT bij de Comintern (de Communistische Internationale) te laten aansluiten. Die poging werd door Lanti verijdeld.

De communistische fractie binnen de SAT was niet de grootste, wel de meest strijdvaardige. De communisten overstemden de gematigde sociaal-democraten en drumden de zwak georganiseerde anarchisten opzij. Deze laatsten zouden niet lang meer bij de SAT blijven. In juli 1924 publiceerde *Sennacieca Revuo* een ophefmakende *Schets van de anarchistische beweging in Rusland gedurende de Revolutie van de Rus A. Levandowski* met onder andere melding van massa-arrestaties onder anarchisten in Oekraïne. Deze onverbloemde weergave van gebeurtenissen in de Sovjet-Unie, in scherp contrast met de gebruikelijke, opgesmukte officiële verslagen, lokte een hevige reactie uit bij Drezen en anderen en de beschuldiging van ‘contra-revolutionaire arbeid’. Levandowski belandde in Siberië, waar hij later gevolgd werd door andere anarchistische SAT-leden, onder

wie bekende figuren als Natan Futerfas en Sergej Hajdowski. Lanti stond voor een dilemma: ofwel via vrije meningsuiting de gearresteerde anarchistische SAT-leden steunen, ofwel abrupt de samenwerking met de SEU beëindigen. Het resultaat was dat alle partijzues van de 'buitenwereld' uit de SAT-organen dienden geweerd om de eenheid binnen de SAT te bewaren. De anarchistische leden slikten die struisvogelpolitiek niet en onder leiding van hun koploper Migny stichtten ze in 1925 een aparte 'Tutmonda Ligo de Esperantistaj Senŝtatanoj' (Statenlozen) met een eigen blad, *Libera Laboristo*.

De binnen de SAT verhoopte samenwerking tussen de verschillende stromingen in de arbeidersbeweging was niet bestand gebleken tegen de historische realiteit. Lanti ervoer het heengaan van de anarchisten als een persoonlijk falen en trok zich terug uit het Centraal Comité van de organisatie. Hij kon toen niet vermoeden dat nog ergere rampen zouden volgen.

De orthodoxe communisten trokken eruit

De eerstvolgende jaren brachten een broze modus vivendi tussen de diverse politieke fracties van de SAT, met een toenemende invloed van de communisten. In 1926 werd het jaarlijkse SAT-congres zelfs in Leningrad gehouden, zeer succesvol overigens en belangrijk voor de status van de SEU in de sovjetmaatschappij. Via persoonlijke correspondenten was Lanti echter goed ingelicht over de reële toestand in de Sovjet-Unie zodat hij uiteindelijk in 1928 besloot zijn lidmaatschap van de Franse communistische partij op te zeggen. In hetzelfde jaar publiceerde hij zijn *La Laborista Esperantismo* waarin hij de basisstructuur en -principes van de SAT opnieuw definieerde en terzelfdertijd een nieuwe stroming introduceerde, het 'sennaciismo' (letterlijk 'zonder-natieïsmen'), zijn persoonlijke politieke visie die hij

in de SAT-doctrine naast de bestaande fracties van communisten en sociaal-democraten plaatste. Voor de meeste SAT-leden was het 'sennaciisme' tot dan toe zoiets als 'internationalisme plus Esperanto', maar Lanti bedoelde een visionaire wereldmaatschappij met één enkele taal en cultuur, waaruit het verderfelijke nationalisme zou verdwenen zijn.

Deze utopische versie van het 'sennaciisme' was niet alleen in strijd met de basisgedachte van het Esperanto (één gemeenschappelijke internationale taal náást de etnische talen), maar ook en vooral totaal onaanvaardbaar voor marxistisch geschoolde communisten. Lanti mocht dan wel betogen dat enkel de structuur van de SAT 'natieloos' was maar de ideologie ervan 'pluralistisch', het mocht niet baten. Bovendien kwam deze SAT-versie'er op het moment dat in de Sovjet-Unie van Stalin de doctrine van het socialisme in één enkel land definitief doorbrak, ten koste van het internationalisme en met een opstoot van sovjetpatriottisme. De reactie van de SEU-top was dan ook hevig. Met de steun van vooral de sterke communistische vleugel van de Duitse arbeiders-esperantisten kwam er binnen de SAT een felle oppositie tot stand. Vanaf 1930 had deze een eigen orgaan, *Internaciisto* alsook een bijzonder productieve uitgeverij voor revolutionaire Esperanto-literatuur, 'EKRELO'. In 1931, op een woelig SAT-congres in Amsterdam werd de breuk compleet en een jaar later werd te Berlijn door de opposanten een zelfstandige internationale organisatie opgericht, de 'Internacio de Proleta Esperantistaro' (IPE). Een zeer gevoelige aderlating voor de SAT, ook financieel, want een aanzienlijk kapitaal bleef in de Sovjet-Unie hangen. Een tweede aderlating moest nog komen.

... en de socialisten volgden

In Oostenrijk waren de arbeiders-esperantisten overwegend goed georganiseerde sociaal-demo-

craten. De relatie met de SAT was correct maar koel. Hun leider, Franz Jonas (1899-1974), een krachtige figuur die in de toekomst president van Oostenrijk (1965-1974) zou worden, voelde zich eerst socialist en dan pas esperantist. Zijn stelling was dat socialisten onvermijdelijk een internationale taal nodig hadden, omdat een socialistische maatschappij enkel op internationale of supra-nationale schaal verwezenlijkt kon worden. Ook bij hem vond het utopische 'sennaciisme' van Lanti geen genade. Na het vertrek van de communisten had de overkoepelende ideologische structuur van de SAT voor Jonas geen zin meer:

"Wie blijft er nu nog in SAT? Partijlozen die uit sentimentele of individualistische redenen een zelfstandige klassenstrijd voeren, wereldverbeteraars, zonderlingen en verbitterde filantropen. Zij noemen zich revolutionairen. Naast hen is er nog de grote groep socialistische esperantisten. [...] wij hebben geen tijd nog samen te werken binnen een organisatie die niet uitsluitend ten dienste van het socialisme staat!"

In juni 1933 werd in Wenen een 'echte internationale' opgericht, de 'Internacio de Socialistaj Esperantistoj' (ISE), met een eigen tijdschrift *La Socialisto* waarin bovenstaande bittere kritiek verscheen. De ISE had zich als doel gesteld het Esperanto te verspreiden over de partijen van de Tweede Internationale maar werd amper een half jaar na haar ontstaan vleugellam gemaakt toen het dictatoriale Dollfuss-regime in Oostenrijk alle arbeidersorganisaties verbood, ook de ISE waarvan de arbeiders-esperantisten het gros uitmaakten. De ISE leidde een kwijnend bestaan tot de Tweede Wereldoorlog, met een bestuur in Frankrijk en een redactieteam in Amsterdam. Maar het arbeiders-esperantisme zou in diezelfde periode nog dramatischer gebeurtenissen meemaken.

Brute onderdrukking ...

Dat het gedachtegoed van het esperantisme niet in de smaak van de nazi's zou vallen was voorspelbaar. Zijn democratische basis en humanistische visie konden enkel minachting opwekken bij zich superieur wanende fanatieke geesten. Dat het bovendien door militante communisten en sociaal-democraten als internationaal strijdmiddel aangewend werd, maakte de zaak nog erger. Meteen na de brand van de Reichstag werden alle organisaties van arbeiders-esperantisten in Duitsland verboden. Het IPE-kantoor in Berlijn werd gesloten en de inboedel geconfisqueerd. Hetzelfde gebeurde met de IPE-uitgeverij 'EKRELO' in Leipzig maar de SAT-administratie, ook in Leipzig, kon nog bijtijds naar Parijs worden overgebracht. Vele actieve arbeiders-esperantisten werden gearresteerd of vluchtten naar het buitenland. Driekwart van de arbeiders-Esperanto-beweging in Duitsland was uitgeschakeld, maar de burgerlijke Esperanto-beweging 'Germana Esperanto Asocio' mocht blijven voortbestaan, na een beschamende loyaliteitsverklaring. Dit duurde evenwel maar tot juni 1936, toen een decreet van Heydrich (in naam van Himmler) alle overblijvende groepen van de zieltogende Esperanto-beweging verplichtte zichzelf op te heffen. In de door nazi-Duitsland veroverde gebieden werden gedurende de oorlogsjaren alle Esperanto-verenigingen verboden.

... en rode terreur

De uitschakeling van het esperantisme door de nazi's was tenminste nog in overeenstemming met hun ideologie. Maar de totale uitroeiing van de arbeiders-esperantisten in de Sovjet-Unie eind jaren '30 was een verbijsterende tragedie die toen elke ideologische verklaring tartte. In de Sovjet-Unie werd immers het socialisme opgebouwd?

De Russische esperantisten, traditioneel zeer

*Eugène Lanti ('l'anti') 1879-1947, oprichter van Sennacieca
Asocio Tutmonda (uit Vivo de Lanti, 1933)*

progressief ingesteld, zagen in de Oktoberrevolutie een lichtpunt voor het Esperanto. Zij koesterden de illusie dat als de Sovjet-Unie het Esperanto zou stimuleren, dit de overwinning van het socialisme op wereldvlak in de hand kon werken. In het begin leek het inderdaad die richting uit te gaan, met voor het Esperanto gunstige beslissingen van lokale autoriteiten en een vruchtbare voedingsbodem in de revolutionaire intelligentsia. In die periode gold immers de leninistische opvatting dat alle volkeren van de Sovjet-Unie gelijkgerechtigd waren, ook hun taal en cultuur, zodat de Esperanto-beweging op z'n minst bevoegd was deel te nemen aan de discussie over de netelige vraag hoe een compromis te vinden tussen het principe van taalgerechtigheid en de noodzaak van interetnische (en internationale) communicatie? In een dergelijk klimaat kon de pas opgerichte SEU (1921) nieuwe esperantisten rekruteren via cursussen in het ganse land en haar leden stimuleren om het Esperanto te gebruiken in hun correspondentie met buitenlandse proletariërs en genootze gedurende enkele jaren beperkte officiële steun en waardering, vooral van de syndicaten. De hoogste politieke top had echter geen belangstelling en toonde weinig of geen sympathie. De ideologische positie van de SEU in de Sovjet-Unie verzwakte zelfs gevoelig vanaf begin jaren '30 toen onder Stalin een sterk centraal gezag tot stand kwam dat gepaard ging met de onderdrukking van lokale nationalisten en het Russisch tot officiële taal verheven werd.

Het einde kwam brutaal en totaal onverwachts. In 1937 werd Drezen gearresteerd en (vermoedelijk) gefusilleerd. Het is niet duidelijk of zijn hoedanigheid van voorzitter van de SEU daarbij het hoofdmotief was, dan wel zijn afkomst of de vele hoge functies die hij bekleed had. Een ware arrestatiegolf kwam toen op gang: na

de overige leiders uit de top van de SEU werden de lokale functionarissen weggezuiverd, gevolgd door een grote massa gewone leden; weinigen overleefden de terreur. Het verrassende daarbij was dat die arrestaties nooit gepaard gingen met directe aanvallen in de media tegen het Esperanto en het drong slechts langzaam door dat gewoon de kennis van het Esperanto een gevaar inhield. De arrestatiemachine werkte volkomen in stilte.

De IPE-leden uit andere landen kwamen in de jaren 1937-'38 haast niets meer te weten over hun Esperanto-correspondenten in de Sovjet-Unie. Een tragisch detail is dat tot in 1937 sommige sovjet-esperantisten in hun brieven naar buitenlandse correspondenten op onverbloemde wijze de stalinistische excessen aan de kaak stelden; dergelijke brieven belandden soms in de handen van overtuigde stalinisten die uit heilige verontwaardiging de documenten 'ter informatie' naar de SEU stuurden die ze op haar beurt aan de veiligheidspolitie door gaf. Het is niet onwaarschijnlijk dat dergelijke incidenten tot de massa-arrestaties en uiteindelijk tot de totale vernietiging van SEU zelf hebben bijgedragen.

De liquidatie van de esperantisten in de Sovjet-Unie was maar een klein onderdeel van de Grote Zuivering die er in maart 1937 massaal werd ontketend. Naast uitgesproken sovjetvijandige groepen en actieve leden van godsdienstige genootschappen of sekten werden alle burgers vervolgd die contact onderhielden met het buitenland. Contacten met het buitenland waren nu eenmaal de essentie van het esperantisme en via het Esperanto kon die buitenwereld rechtstreeks zowel de verwezenlijkingen als de rauwe realiteit van de sovjetmaatschappij leren kennen. De arbeiders-esperantisten in de sovjetmaatschappij vernamen dan weer dat het leven van hun soortgenoten in de kapitalistische wereld vaak niet zo

somber was als de officiële propaganda hen voorhield. Kortom, de arbeiders-esperantisten waren in staat het informatiemonopolie van de Partij te doorbreken en moesten daarom verdwijnen.

IPE verdwijnt, SAT blijft

Met de uitschakeling van de arbeiders-esperantisten in nazi-Duitsland verloor de IPE haar sterkste bastion. Ze kon nog enkele (zwakke) internationale congressen organiseren, onder andere in Antwerpen in augustus 1935. Op dat congres werd de basisverklaring van de IPE afgezwakt (géén strijd meer tegen 'sennacisme' en sociaal-democratie) in een poging de eenheid met de SAT te herstellen. De poging mislukte door de stugge houding van het (afwezige) IPE-centrum van Leningrad ... en het scepticisme van de SAT. Na het uitschakelen van de SEU in de Sovjet-Unie geraakte de verweesde IPE in een ontbindingsproces en hield eind 1939 op te bestaan. Even voordien, in augustus 1939, kregen de resterende IPE-aanhangers nog een ideologische opdonder toen het Hitler-Stalinpact alle hoop op een gezamenlijke strijd van communisten, socialisten en burgerlijke progressisten tegen het fascisme deed verdwijnen.

Een zwaar gehavende SAT overleefde de opeenvolgende schisma's dankzij de toch nog talrijke leden die het eenheidsstreven, het discussieforum en de tolerantie van de SAT belangrijker vonden dan doctrinaire opvattingen. Essentieel voor de SAT was ook de steun van de arbeiders-esperantisten in Nederland, die in de jaren '30 een sterke organisatie hadden uitgebouwd en voor het merendeel gematigd sociaal-democratisch georiënteerd waren. Het SAT-congres van 1937 in Rotterdam was zelfs een hoogtepunt (meer dan achthonderd deelnemers) met op het einde een emotionele discussie over de dramatische gebeurtenissen in Barcelona, waar in mei de anarchistische

POUM door de communisten was uitgeschakeld. De Spaanse burgeroorlog had immers een grote weerklank in kringen van arbeiders-esperantisten, onder andere via het strijdblad *Popola Fronto* (Volksfront) in het Esperanto uitgegeven door de Catalaanse overheid. *Popola Fronto* kende een ruime internationale verspreiding en gaf de aanzet tot meerdere solidariteitsacties. Ook gedurende het SAT-congres van 1938 in Brussel was hulp aan de Spaanse kameraden een centraal discussiepunt. De jaren '30 toonden aan hoe broos de eenheidsgedachte van het arbeiders-esperantisme was, maar de interne strijd verleende de beweging een uitzonderlijke vitaliteit. Ook in België kenden de arbeiders-esperantisten toen hun bloeiperiode.

Arbeiders-esperantisten in Vlaanderen

In juni 1905 werd in België een 'Reĝa Belga Ligo Esperantista' opgericht, politiek neutraal en nogal burgerlijk van aard (een koninklijke liga). Veel Vlamingen voelden er zich niet in thuis en zo werd in 1930 de 'Flandra Ligo Esperantista' gesticht, voorloper van de huidige 'Flandra Esperanto-Ligo'. De pacifistische strekkingen in de Vlaamse Beweging gedurende het interbellum waren een geschikte voedingsbodem voor het Esperanto, waardoor de 'Flandra Ligo' kon uitgroeien tot een sterke organisatie met een eigen blad, *Flandra Esperantisto*. Hoewel neutraal kwam 'Flandra Ligo' stilaan in katholiek vaarwater terecht maar bleef toch grote aantrekkingskracht uitoefenen op nieuwe esperantisten, ook 'arbeiders'. De opkomende arbeiders-esperantisten in Vlaanderen hadden al te vaak naar die veel grotere, concurrerende broer moeten opkijken en zochten dan ook steun en onderdak in Nederland, bij de 'Federacio de Laboristaj Esperantistoj' (FLE) die in de jaren '30 een opmerkelijke groei beleefde.

De oorsprong van de FLE was de Nederlandse

Federatie van Arbeiders-Esperantisten, gesticht op 1 mei 1911 in Den Haag. De Federatie voerde propaganda via haar maandblad *Arbeider Esperantist* en telde in 1913 ongeveer tweehonderd leden in acht afdelingen. In de periode 1923-1927 was er een gevoelige achteruitgang wegens een interne ideologische strijd: een minderheid pleitte voor internationale samenwerking met de SAT, de meerderheid was tegen wegens de toen overwegend communistische stroming in de SAT. Een kentering kwam er in 1928 door een dynamisch nieuw bestuur met prominente figuren als F. Faulhaber, voorzitter en H.W. Alings, secretaris. In 1929 besloot de FLE tot samenwerking met de SAT en paste de statuten aan: "*De federatie erkent het bestaan van de klassenstrijd, maar ten opzichte van de verschillende stromingen in de arbeidersbeweging is zij neutraal*". De FLE zou trouw blijven aan de SAT; in de crisisjaren verbood ze haar leden zich individueel aan te sluiten bij de communistische IPE of de socialistische ISE. Er volgde een bloeiperiode: elfhonderd leden in 1930, tweeduizend in 1932, vierduizend in 1936. Met een nieuw maandblad, *Laborista Esperantisto*, een stimulerende propaganda in de arbeidersbeweging, via tentoonstellingen, honderden Esperanto-cursussen en goed verzorgde eigen uitgaven ontwikkelde de FLE zich tot een modelorganisatie met een solide reputatie en een internationale uitstraling. Een droom van een infrastructuur voor de (weinig talrijke) arbeiders-esperantisten in Vlaanderen.

De eerste socialistische Esperanto-groep in Vlaanderen was 'Nia Ideo' (Ons idee), in maart 1921 te Antwerpen gesticht door de Socialistische Jonge Wacht. Na enkele jaren van wankel bestaan sloot 'Nia Ideo' zich in 1929 aan bij de FLE-Nederland, die prompt haar officiële benaming wijzigde in Federatie van Arbeiders-Esperantisten in het gebied van de Nederlandse taal. In de periode 1930-'34 organiseerde de

Antwerpse FLE-afdeling eigen Esperanto-cursussen in de Arbeidershogescholen van Antwerpen en Deurne, later ook in Boom en Merkssem. In die gemeenten en in Willebroek (1936) kwamen nieuwe afdelingen tot stand.

In 1934 was de Antwerpse afdeling dynamisch genoeg om het negentiende FLE-congres te verwelkomen. Het werd een hoogtepunt met liefst vijfhonderdvijftig deelnemers (die eenenzeventig afdelingen vertegenwoordigden, waarvan zes Vlaamse) en een officiële ontvangst op het Antwerpse stadhuis. Een belangrijke figuur in die periode was Emiel Willekens (1889-1966), medestichter van 'Nia Ideo' en gedurende vele jaren voorzitter van de Antwerpse FLE-afdeling alsook van het district Vlaanderen binnen de FLE. Willekens leidde Esperanto-cursussen in de Volkshogeschool, ook na 1945. Ook Frans Theo Mortiers (...-1965) was een zeer actieve propagandist, lesgever en bestuurslid van de FLE, zowel vóór als na de Tweede Wereldoorlog.

Na 'Nia Ideo' sloot de Brusselse groep 'Persisto' (Volharding) zich in november 1931 bij de FLE aan. Deze afdeling had het aanvankelijk moeilijk wegens 'concurrentie' van maar liefst twee andere groepen arbeiders-esperantisten in Brussel die tot de 'Fédération Espérantiste Ouvrière' en 'SAT-rondo' behoorden. In 1933 sloten de drie strekkingen wijselijk een samenwerkingsakkoord.

In januari 1932 sloot de pas gestichte 'Gentaj Laboristaj Esperantistoj' zich bij de FLE aan. Deze Gentse afdeling ontplooidde een bruisende activiteit met cursussen in de Volkshogeschool en vooral na 1935, via intense propaganda in socialistische kringen, onder andere een imponerende Esperanto-tentoonstelling op 14-16 september 1935 in het Feestlokaal Vooruit. Een belangrijke figuur in de vooroorlogse Gentse groep was de charismatische Corry De Cock (1906-1986), bediende, vaak cursusleidster en

secretaresse in het Bestuur. Ook Augusta De Keyser (1900-1982), penningmeesteres en soms cursusleidster, na de oorlog gedurende enkele jaren voorzitter van de groep en eveneens bediende, was heel verdienstelijk.

In maart 1937 organiseerden de Gentse arbeiders-esperantisten het tweeëntwintigste FLE-congres. Typisch voor de sfeer: Corry De Cock begroette de deelnemers namens het inrichtend comité maar gaf na het zingen van de Internationale het voorzitterschap aan FLE-voorzitter F. Faulhaber.

De schisma's binnen de SAT, die tot de communistische IPE en de socialistische ISE geleid hadden, hadden maar beperkte gevolgen voor de Vlaamse arbeiders-esperantisten. In Gent werd in september 1933 de secretaris van de afdeling, Lazare Muschich, geroyeerd omdat hij leden voor de ISE probeerde te ronselen. Voor hem was de Gentse vereniging niet socialistisch genoeg. In Antwerpen ging het de andere kant uit: een groepje communistisch gezinden richtten er een Belgische IPE-afdeling op. Zij waren het die in augustus 1935 het (reeds vermelde) tweede IPE-congres in Antwerpen organiseerden. De dramatische afbrokkeling van de IPE op internationaal vlak leidde in december 1938 tot de opheffing van de IPE-België.

'Les Travailleurs Espérantistes' in Wallonië

Enkele jaren vóór de Vlaamse arbeiders-esperantisten bij de FLE-Nederland onderdak vonden, hadden hun Waalse kameraden reeds ideologische en logistieke steun gezocht in Frankrijk, bij de 'Fédération Espérantiste Ouvrière' (FEO). Deze federatie ontstond omstreeks 1921 en nam het reeds bestaande *Le Travailleur Espérantiste* als informatie- en propagandabladd over. De combattieve sfeer bleek duidelijk uit de ondertitel: 'Socialiste - Syndicaliste - Internationaliste'. Wanneer de eerste Waalse groepen aansluiting bij de FEO

zochten is niet duidelijk maar ze situeert zich rond 1925-'26, na het SAT-congres van 1924 in Brussel. Een FEO-rapport over het jaar 1927 vermeldt dat de Belgische afdeling ca. honderd leden telde, dat de Brusselse groep een intense propaganda bij de syndicaten voerde en dat de zeer actieve groep van Verviers zich afzijdig hield van de FEO. De situatie bleef verward: in 1930 was de zetel van de Belgische FEO-afdeling in Anderlecht, het secretariaat in Liège. Bovendien ontstond omstreeks dezelfde periode in Wallonië een nieuwe organisatie van arbeiders-esperantisten, de 'Association Espérantiste Ouvrière de Propagande' (AEOP). De verwarring nam nog toe in 1931 toen in Frankrijk, in navolging van de internationaal opererende IPE, de communistisch gezinden zich van de FEO losscheurden om een eigen organisatie te stichten, de 'Fédération des Espérantistes Prolétariens' (FEP). De weerslag ervan in Wallonië was de Belgische IPE-afdeling.

Deze grote verdeeldheid nam een einde in Frankrijk met de komst van het Front populaire in 1936. Op hun stichtingscongres van 12 juli 1936 in Parijs besloten de arbeiders-esperantisten van de FEO, de FEP en (de Waalse) AEOP samen te smelten tot de 'Fédération Espérantiste du Travail' (FET). In haar statuten definieerde de nieuwe federatie zich als: "*Organisation d'unité, basée sur la lutte des classes et respectueuse des diverses tendances du mouvement ouvrier, [...] met als doel "Propager dans les milieux prolétariens (anarchistes, communistes, coopératifs, socialistes, syndicalistes, etc.) l'idée d'une langue internationale, employée comme outil d'émancipation sociale [...]. Donner à la propagande espérantiste son véritable sens en la débarrassant de tout esprit rétrograde et bourgeois".*

De FET telde bij de stichting ca. tweeduizend leden en sloot zich - heel consequent - aan bij het Front populaire. Sommige leden bleven weliswaar individueel lid van de internationa-

*Opening van het
18e SAT-congres
in het Volkshuis te
Brussel, augustus
1938 (uit Senna-
ciulo, 25/08/1938)*

le organisaties SAT, IPE of ISE.

De Belgische FET-afdeling kwam tot stand op 20 september 1936, gedurende een fusievergadering in Brussel. De krachtverhouding tussen de verschillende strekkingen bleek uit het aantal stemgerechtigden: honderdvierenveertig van FEO, honderdeenentachtig van de AEOP en drieëndertig van de IPE. Het eerste bestuur van de FET-België bestond uit Maurice Vanden Wyngaert, secretaris (FEO), Pol Denoël, penningmeester (AEOP), François Debaene, bibliothecaris (IPE), Maurice Van Aelst, correspondentie-cursussen (FEO en SAT); er was geen voorzitter. De drie laatstgenoemden zouden ook in de naoorlogse jaren een spilfunctie bekleden.

Ondanks ideologische wrijvingen en rivaliteiten was de samenwerking binnen de Belgische FET vrij positief en leverde reeds in 1937 nieuwe groepen arbeiders-esperantisten op in Charleroi, Ensival, Seraing en Wasmuel. De meeste activiteiten hadden plaats in het Luikse en de streek van Verviers. In Verviers zelf was de lokale groep 'Libera Stelo' (Vrije ster) heel dynamisch en kon daar vanaf 1934 rekenen op een wekelijkse rubriek, 'Le coin espérantiste', in het

plaatselijke blad *Le Travail*. Ook de Brusselse socialistische bladen *Le Peuple* en vooral *La Voix du Peuple* publiceerden regelmatig nieuws en mededelingen van de verschillende groepen. De samenwerking was op z'n best gedurende de nationale bijeenkomst van 3-4 juli 1937 in Rixensart, waar ook enkele afgevaardigden van Gent en Antwerpen aanwezig waren. Deze strijdlustige bijeenkomst vernieuwde het bestuur van de FET-België, organiseerde een geldcollecte voor de strijd in Spanje en stuurde een solidariteitsbrief naar de kameraden arbeiders-esperantisten die zich bij de Internationale Brigaden hadden gevoegd. De contactpersoon in België van 'Popola Fronto' was Marc Delforge (1907-...), een ingenieur uit Charleroi. Delforge kwam in 1938 in het bestuur van de FET-België en zou na de oorlog nog lang actief zijn in Esperanto-kringen.

De interne organisatie van de FET-België bleef echter onstabiel en sommige plaatselijke groepen kenden slechts een kortstondig bestaan. In 1939 waren er actieve groepen in Brussel(2); Verviers en omgeving(3), Liège en omgeving(9), Charleroi(1) en omgeving van Mons(3). Het aantal betalende leden was honderdtachtig.

... en de 'Sennacieca Asocio Tutmonda' in Brussel

Slechts een klein aantal van de arbeiders-esperantisten, georganiseerd in de Vlaamse FLE of de Waalse FET, was terzelfdertijd individueel lid van de supranationale SAT. Dit gold eveneens voor andere landen. In Nederland bijvoorbeeld telde de FLE ca. vierduizend leden in 1936, de SAT telde er amper vierhonderd vijftig. De SAT had ook talrijke geïsoleerde leden, die niet bij een groep arbeiders-esperantisten hoorden, of soms lid waren van florerende 'neutrale' groepen. Zo was in Brussel vanaf de jaren '20 de SAT-aanhang al vrij belangrijk (vooral aan Frans-talige kant), dus nog vóór de FLE of de FET er kwamen. In de geünificeerde FET verliep de samenwerking tussen de verschillende gezindheden niet altijd gesmeerd. De communisten voerden er vaak de boventoon, hetgeen in 1936 Parijse SAT-leden ertoe aanspoorde zich van de FET los te scheuren en een eigen organisatie 'SAT-Amikaro' (SAT-vriendenkring) op te richten. Iets later ontstond er in Brussel eveneens een 'SAT-Amikaro' die vooral na de Tweede Wereldoorlog nog vele tientallen jaren actief zou blijven. In augustus 1924 werd het vierde SAT-congres in Brussel gehouden. Ondanks de zeer lage opkomst (slechts negentig deelnemers) was het voor de interne werking een belangrijke gebeurtenis. Zo verviel onder andere de strenge regel waarbij het de leden verboden was ook lid te zijn van 'neutrale' Esperanto-verenigingen. De regel bleef niettemin geldig voor leden van het bestuur. De organisatoren van het congres waren Gustave Basteels, Maurice Van Aelst en Léon Bergiers, drie jonge SAT-leden die later nog een belangrijke rol speelden. Basteels, een postbediende, bleef tot in de jaren '80 de functie van SAT-bemiddelaar voor België bekleden. Van Aelst, onder-

wijzer en later schooldirecteur, ontpopte zich tot in de jaren '80 tot een onvermoeibare Esperanto-propagandist in de socialistische arbeidersbeweging, vooral in syndicale kringen. Bergiers, een bekwaam esperantist met literair talent - zijn proza was sterk sociaal geëngageerd - werd in 1932 door het SAT-bestuur geroyeerd wegens zijn rol in de volgende troebele gebeurtenis. De SAT publiceerde namelijk in haar blad *Sennaciulo* een rubriek *Nieuws uit de Sovjet-Unie*, met ook brieven van sovjet-SAT-leden die een weinig rooskleurig beeld van de situatie aldaar gaven. Op verzoek van de correspondenten verschenen deze brieven anoniem. Enkel het SAT-bestuur in Parijs en een driekoppig controlecomité in Brussel, bestaande uit Bergiers, Van Aelst en Henri Jeanneret kenden hun identiteit. Jeanneret, een communist, werd ervan verdacht een dergelijke brief naar de SEU in de Sovjet-Unie doorgespeeld te hebben, met fatale gevolgen voor de auteur. In het geschil dat volgde speelde Bergiers een dubieuze rol, wat hem tenslotte zijn SAT-lidmaatschap kostte. De Brusselse SAT-groep beleefde zijn beste dagen in augustus 1938, toen het achttiende SAT-congres in Brussel gehouden werd. Ditmaal was het een imposante gebeurtenis met zeshonderd zestig deelnemers uit zestien landen. De opening had plaats in het Volkshuis in aanwezigheid van vele genodigden uit de socialistische arbeidersbeweging en genoot een (ongewone) publieke belangstelling, zelfs van de burgerlijke pers. De SAT was duidelijk aan de beterhand na de aderlatingen van de voorbije jaren. De Tweede Wereldoorlog luidde overal de aftakeling van het arbeiders-esperantisme in, met de volledige verdwijning ervan in België. 'SAT-Amikaro' in Brussel bood nog het langst weerstand.

Na de Tweede Wereldoorlog: neerwaartse spiraal

De onmiddellijke gevolgen van de Tweede Wereldoorlog waren zeer pijnlijk voor de ganse Esperanto-beweging. Vijf jaren van inactiviteit hadden haar internationale structuren ontredend en in het stalinistische Oost-Europa was het Esperanto zo goed als dood. De maatschappelijke veranderingen in West-Europa hadden voor het esperantisme nog nefastere gevolgen: het massatoerisme vanaf de jaren '50-'60 bevredigde enigszins de drang naar kennis van het buitenland, de opkomst van de televisie schudde het verenigingsleven dooreen. In een anglofiel sfeer overspoelde de Amerikaanse pop- en rockcultuur de opeenvolgende generaties jongeren.

Het naoorlogse arbeiders-esperantisme herstelde zich moeizaam; de vroegere landelijke organisaties werden heropgericht, namelijk in Zweden, Denemarken, Nederland, Groot-Brittannië, Frankrijk en West-Duitsland. De Belgische groepen zochten opnieuw onderdak in Nederland en Frankrijk maar de schwing was eruit. Het strijdlustige internationalisme, zo kenmerkend voor de vorige generatie sprak niet meer aan. Vele lokale groepen brokkelden af of verdwenen. Vaak zochten de ex-leden aansluiting bij de neutrale Esperanto-beweging. De overkoepelende wereldbond ervan, de 'Universala Esperanto-Asocio' (UEA), had overigens in 1947 haar vooroorlogse stervende neutraliteit verlaten en vervangen door een positiever neutraliteitsbeginsel dat onder andere refereerde aan de rechten van de mens (één jaar vóór de Universele Verklaring ervan). De ideologische kloof tussen de burgerlijke UEA en de proletarische SAT werd aldus iets smaller, hetgeen menig SAT-aanhanger ertoe aanzette tevens lid van de UEA te worden.

Toch waren de eerste naoorlogse jaren voor de SAT beloftevol: massaal bijgewoonde congres-

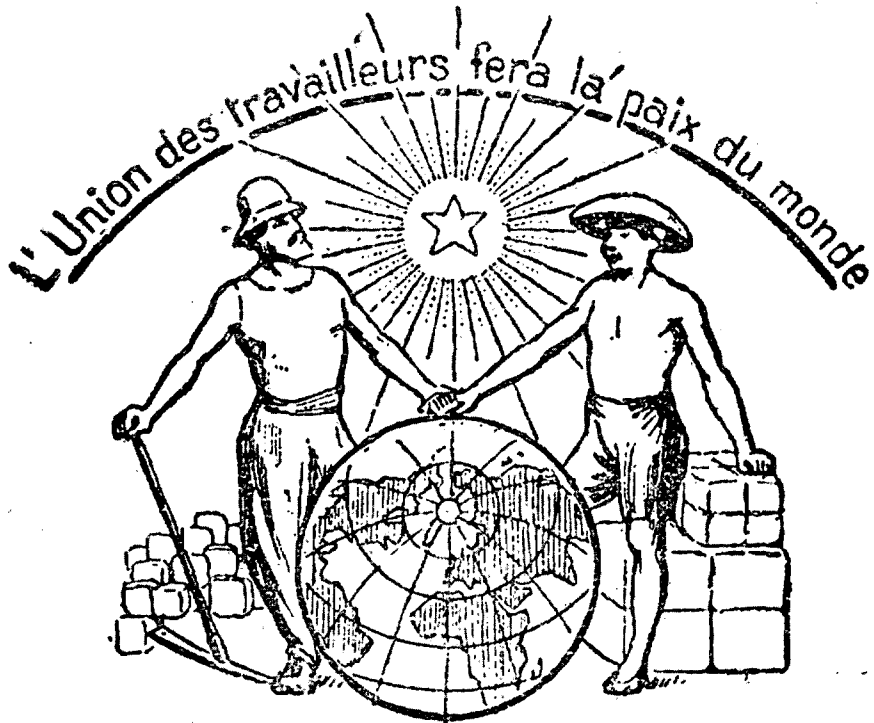
sen in Amsterdam (1948) en Parijs (1949), talrijke nieuwe publicaties en een stijgend ledental, van ca. tweeduizend in 1939 tot ca. vijfduizend in 1949.

Het tijt keerde met de komst van de Koude Oorlog. Het aftakelingsproces van nagenoeg alle landelijke organisaties van arbeiders-esperantisten in West-Europa was ingezet. De SAT verloor hierdoor haar rekruteringsveld en zag haar ledental alsmaar slinken, tot minder dan tweeduizend rond 1990. Vanaf dan ging het weer bergop: de SAT kon opnieuw in de ex-communistische landen rekruteren en haar ledental steeg door nieuwe aanhangers voornamelijk uit Rusland, Oekraïne en Bulgarije. Pittig detail: sommige van die nieuwkomers zijn verbaasd dat de SAT nog steeds de aansprektitel 'kameraad' gebruikt... Wel, ze is haar originele doctrine trouw gebleven: open voor alle strekkingen in de arbeidersbewegingen. De eigen strekking, het 'sennaciisme' van Lanti heeft nagenoeg geen aanhang meer (Lanti kwam in 1947 in Mexico). In 1978 was zelfs een resolutie aangenomen om het belang van etnische talen en culturen te onderkennen - een stapje in de richting van de neutrale Esperanto-beweging.

Na de traumatische vooroorlogse ervaringen is de SAT uiterst kritisch en argwanend gebleven ten aanzien van de ontwikkelingen in de Sovjet-Unie en haar satellietstaten. Dat verklaart waarom ze niet heeft kunnen meeprofiteren van de opmerkelijke heropleving die het Esperanto in die landen kende na de destalinisatie en waarbij een nieuwe, niet-neutrale Esperanto-beweging een cruciale rol speelde.

Strijd voor de vrede

In september 1953 werd in St. Pölten (Oostenrijk) door een groepje esperantisten de 'Mondpaca Esperantista Movado' (MEM) opgericht. Dit gebeurde in de deprimerende sfeer van de Koude Oorlog. De nieuwe beweging stelde zich

= Quand ils se comprendront, =
= les peuples s'uniront. =

Illustratie bij een aankondiging voor een cursus Esperanto (uit l'Educateur Proletarien, 1932)

tot doel actief te protesteren tegen militaire dreiging, rassendiscriminatie en chauvinisme. Zij wou echter geen nieuwe internationale organisatie worden, maar binnen de bestaande Esperanto-organisaties ijveren voor wereldvrede. Heel origineel en efficiënt was de beslissing om haar maandblad *Paco* (Vrede) om beurt in een ander land uit te geven. De initiator van de beweging was de in ballingschap levende Catalaan Antón Balague (1912-1970), die algemeen secretaris werd; voorzitter was de Tsjech Rudolf Burda (1902-1968), vóór de oorlog een actieve arbeider-esperantist. Reeds vanaf 1950 verspreidde Burda een eigen gestencild blaadje *La Pacdefendanto* (De verdediger van de vrede) in kringen van geïsoleerde esperantisten in Centraal- en Oost-Europa, een moedige, half illegale daad, want in de toenmalige volksdemocratieën was het Esperanto taboe. Burda spoorde zijn correspondenten aan zich tegen de vijandige houding van de autoriteiten te verzetten door het Esperanto als internationaal strijdmiddel voor de vrede aan te wenden. Beweerden de eigen regimes immers niet dat het de plicht van elke onderdaan was te ijveren voor de vrede? En was de vredesactiviteit van de esperantisten soms niet in overeenstemming met de resoluties van de (sovjetgezinde) Wereldvredesraad? Het blad *Paco* bracht die pertinente redenering onder de internationale aandacht in de beginperiode van de destalinisatie.

Het werkte. Eerst schoorvoetend en met mondjesmaat, later vlotter en zelfs steunbetuigend, gaven de autoriteiten toe. Het Esperanto herleefde op honderden plaatsen in Tsjecho-Slowakije, Hongarije, Bulgarije en Polen, iets later in de DDR en de Sovjet-Unie. In de jaren '60 en '70 ontstonden aldaar opnieuw landelijke organisaties die alle aansluiting zochten bij de neutrale wereldbond, de UEA. De SAT bleef in de kou staan, historisch te zeer gecompromitteerd...

De MEM groeide uit tot een wijdvertakte beweging met afdelingen in een dertigtal landen, waarvan de meest actieve kernen in het Oostblok, Noord-Vietnam, Japan, Finland, Zweden, Oostenrijk en Frankrijk lagen. Ook in België was er MEM-activiteit, met sleutelfiguren als Jean Coen en François Debaene. Hoewel de MEM zich officieel niet politiek gebonden opstelde, was de communistische invloed en gezindheid er toch overheersend. Dat bleek overigens duidelijk uit de vele *Paco*-nummers waarin het Amerikaanse imperialisme het moest ontgelden en het sovjetstandpunt ongenueanceerd overgenomen werd. Toch duurde het tot 1971 vóór de Wereldvredesraad de MEM officieel erkende en als volwaardig lid aanvaardde. Met de val van de communistische regimes begin jaren '90 verloor ze haar voornaamste voedingsbodem en verschrompelde tot een beweging zonder enige invloed. Haar verdwijning creëerde een leemte die meteen opgevuld werd door de kersverse 'Internacia Komunista Esperantista Kolektivo' (IKEK) met, sedert 1992, het maandblad *Internaciisto*. Hoewel het erop lijkt, is het IKEK niet zomaar de opvolger van de vooroorlogse, tragisch verdwenen IPE; zij verdedigt openlijk "[...] het communistisch concept voor een zo rechtvaardig mogelijke maatschappij" en steunt haar politiek op "de idealen van Marx, Engels en Lenin". De vierde persoon in de rij werd bewust geschrapt. *Internaciisto* wordt uitgegeven in Sabadell (Spanje) en verspreid in een twintigtal landen, waaronder Cuba en Vietnam. De reële sterkte en de toekomstkansen van het IKEK zijn thans moeilijk in te schatten.

Het einde in Wallonië

Het eerste naoorlogse nummer van *Le Travailleur Espérantiste* verscheen pas in januari 1947 in Parijs. De FET kwam zeer verzwakt uit de oorlog en verloor bovendien haar SAT-aanhangers die zich in 1945 definitief terugtrokken in

hun vertrouwde 'SAT-Amikaro'. In de FET bleven nagenoeg enkel de communisten over. Tot in de beginjaren '50 richtte de FET haar Esperanto-propaganda vooral naar de syndicale wereld, zonder veel succes. Met de komst van de MEM vond ze een tweede adem en spitste haar activiteit toe op de uitbouw van de MEM in de Franstalige landen. Thans is de FET aangesloten bij het internationale IKEK, als één van de schaarse nog overblijvende landelijke organisaties van arbeiders-esperantisten.

Tot eind 1948 was in *Le Travailleur Espérantiste* nog sprake van een 'Section belge', met François Debaene als afgevaardigde. Daarna bleef Debaene nog lange jaren gewoon correspondent voor het blad in België. Voor de meeste vooroorlogse groepen van arbeiders-esperantisten in Wallonië waren vijf jaren van inactiviteit fataal. Een uitzondering vormde weliswaar de groep uit Verviers, die ook de langste traditie had. In 1947 ontplooidde deze opnieuw een intense propaganda- en informatie-activiteit bij politici, syndicaten en culturele organisaties uit de arbeidersbeweging, met bedroevend resultaat. Het tij was gekeerd. Dit ondervond ook de gedreven idealist François Charles uit Farciennes toen hij medio 1948 vruchteloos probeerde een nieuwe groep arbeiders-esperantisten in Charleroi op te richten; de belangstelling lag elders. Vanaf de jaren '50 zijn er geen sporen meer van georganiseerde lokale groepen in Wallonië. De meest actieve ex-leden sloten zich aan bij de snel groeiende MEM of werden individueel lid van de SAT. Vooral in Brussel was er een vrij talrijke groep SAT-leden, naar het Franse voorbeeld, georganiseerd als 'SAT-Amikaro'. De motor van deze Brusselse groep bleef de reeds geciteerde Maurice Van Aelst. 'SAT-Amikaro' hield vol, ondanks ledenverlies en vergrijzing, maar de vitaliteit was eruit. Na het jaarlijkse SAT-congres in Louvain-la-Neuve in 1991 viel de Brusselse 'SAT-Amikaro' uiteen.

De verdwijning van FLE in Nederland

De teloorgang van de arbeiders-esperantisten in Vlaanderen hangt nauw samen met het langzame aftakelingsproces van de Nederlandse federatie FLE. In 1945 werd ze omgedoopt tot Bond van Arbeiders-Esperantisten in het gebied van de Nederlandse Taal (FLE). Het vroegere acroniem FLE bleef behouden maar kreeg de betekenis '*Fidu La Estontecon*', (Heb vertrouwen in de toekomst), een lijfspreuk die voor de FLE zelf niet opging... De nieuwe bond stapte af van de gedemodeerde klassenstrijd, was niet meer neutraal ten opzichte van de verschillende richtingen in de arbeidersbeweging, en werd 'een culturele socialistische organisatie op democratische grondslag'. Communisten waren dus niet meer welkom.

De eerste naoorlogse jaren waren nochtans beloftevol en de vernieuwde FLE kon opnieuw met enig succes propaganda voeren, cursussen organiseren en vooral degelijk studiemateriaal uitgeven. Maar ook in Nederland taande vanaf de jaren '50 de belangstelling voor het Esperanto. Ondanks haar organisatorische sterkte zag de FLE haar ledental slinken van ca. drieduizend in 1948 tot tweeduizend in 1953 en duizend in 1962. Het maandelijks orgaan *Laborista Esperantisto*, bleef bestaan tot eind 1968, nadien werd het een onderdeel van *Komuna Esperanto-Gazeto*, een gemeenschappelijk blad van 'de voornaamste (uitgedunde) Esperanto-organisaties in Nederland. In december 1990 werd de FLE ideologisch nogmaals afgezwakt tot de Progressieve Esperanto-Vereniging FLE, waarin 'socialisme' en 'arbeidersbeweging' in de nieuwe statuten het veld moesten ruimen voor 'vrede, sociale rechtvaardigheid en behoud van natuur en milieu in de wereld'. Het ledental was inmiddels gedaald tot amper driehonderd zestig, voor het merendeel veteranen. Het eens zo bloeiende arbeiders-esperantisme in Nederland was virtueel dood.

*Groep
deelnemers
aan het 22e
FLE-Congres
in Gent*

Zijsprong in Antwerpen

In oktober 1945 werd in Deurne de FLE-afdeling 'Antaŭen (Voorwaarts) onder impuls van Theo Mortiers heropgericht. Weldra volgden 'Nia Ideo' in Antwerpen en de groepen van Boom en Willebroek. In het Antwerpse waren de arbeiders-esperantisten opnieuw actief, maar ook hier hadden de gebruikelijke propaganda, informatie en cursussen steeds minder effect en kwam er een neerwaartse trend op gang. Een lichtpunt was evenwel het tweeënveertigste FLE-congres dat in maart 1963 in Antwerpen plaats had in de lokalen van de Algemene Centrale van het ABVV. Op de openingszitting werden de congressisten begroet door onder anderen Victor Thijs, voorzitter van het ABVV-Gewest Antwerpen, die betreurde dat: "Het Esperanto vroeger door de Belgische arbeidersorganisaties niet ten volle naar waarde werd geschat". Een terechte constatering, zij het dat 'vroeger' er teveel aan was. Een belangrijke wending in de activiteiten kwam

er in augustus 1954, toen op het SAT-congres in Nancy een comité van Antwerpse leden belast werd met de leiding van de TANEF, de vakgroep Esperanto binnen de internationale Natuurvrienden-beweging. Reeds in de jaren '20 werd in die toeristische tak van de arbeidersbeweging het Esperanto aangemoedigd om de buitenlandse contacten tussen Natuurvrienden zinvoller te maken. De TANEF zelf kwam tot stand in 1947 gedurende een internationaal treffen van Natuurvrienden-esperantisten in Zwitserland en stelde zich tot hoofddoel het Esperanto binnen de beweging te propageren en praktisch aan te wenden. Het duurde nochtans tot 1956 eer de TANEF officieel erkend werd door de Internationale van Natuurvrienden. Tot een doorbraak van het Esperanto bij de Natuurvrienden is het evenwel nooit gekomen, wellicht ook omdat de overgrote meerderheid ervan zich in Oostenrijk, Duitsland en Zwitserland bevond, met het Duits als 'internationale' taal.

De TANEF-België werd in april 1949 gezamenlijk door Vlaamse en Waalse arbeiders-esperantisten opgericht en speelde een belangrijke rol in de TANEF-internationaal. Van 1954 tot 1963 beruiste de leiding ervan bij het Antwerpse Comité, met Piet Van Sitteren als voorzitter en Remy Van Eynde (1900-1974) als vice-voorzitter. Het internationale orgaan van de TANEF, *La Migranto* (De zwerfer), verscheen in dezelfde periode onder redactie van Jos Beeckmans.

Vanaf eind jaren '60 verslaptte de activiteit van de arbeiders-esperantisten in het Antwerpse en brokkelde hun beweging meer en meer af, vaak ten gunste van de neutrale Esperantobeweging, die in Antwerpen een lange traditie en een grote aantrekkingskracht had. Thans zijn er nog wel individuele SAT- en TANEF-leden in het Antwerpse, maar geen arbeiders-esperantisten meer.

... en metamorfose in Gent

De Gentse groep 'Gentaj Laboristaj Esperantistoj' zocht in februari 1946 weer aansluiting bij de FLE-Nederland en koos een nieuw bestuur met Albert Bracke als voorzitter en Corry De Cock als secretaresse. Albert Bracke (1919-1974), ambtenaar bij het RIZIV, bleef lange jaren de spil van de Gentse arbeiders-esperantisten. Hij was een bekende en actieve figuur in diverse socialistische kringen, onder andere als bibliothecaris van de bibliotheek Leren Vereert. Door zijn invloed zullen de Gentse arbeiders-esperantisten de facto erkend worden als plaatselijke socialistische culturele organisatie. Dit was al duidelijk in april 1947, toen de groep zijn vijftienjarig bestaan vierde met een tentoonstelling in het Feestlokaal Vooruit: de opening had plaats in aanwezigheid van de voltallige socialistische top.

Na enkele jaren van slabakkende werking kwam de 'Gentaj Laboristaj Esperantistoj' weer

goed op dreef en beleefde zijn beste tijd in de jaren '60. In 1961 ontving hij het vierendertigste SAT-congres, dat plaats had in Ons Huis en het Feestlokaal Vooruit. Met driehonderd vierenzeventig deelnemers uit zeventien landen was het voor de SAT een succesvol gebeuren, zowel ideologisch als cultureel. Naar buiten toe had dit congres ook evenementswaarde, dankzij een dagelijkse rubriek, in Esperanto, in het dagblad *Vooruit*.

Als op 24 maart 1963 de eerste Anti-Atoommars in Brussel plaatsheeft, organiseren de Gentse arbeiders-esperantisten een origineel experiment. Daags na de mars versturen ze een verslag met foto naar een honderdtal esperantisten in vijftig landen, met het verzoek tot publicatie in de pers. De geadresseerden waren journalisten of vredesmilitanten uit alle schakeringen van de Esperanto-beweging. Er kwam reactie vanuit drieëntwintig landen en het artikel verscheen in tien landen, waaronder Mozambique en Japan. Nog steeds in de ban van de strijd tegen atoomwapens deed de Gentse groep een jaar later een oproep aan alle esperantisten in België tot massale deelname aan de tweede Anti-Atoommars in Brussel. Het initiatief ging uit van de gebroeders Edmond en Arpad Lödör, in de jaren '20 uitgeweken Hongaren en rasechte esperantisten die de werking van de Gentse groep diepgaand hebben beïnvloed.

In maart 1966 werd het vijfenveertigste congres van de FLE in Gent gehouden, in Ons Huis. De organisatie gebeurde in samenwerking met het Comité voor Arbeidersopvoeding in het kader van zijn tienjarig bestaan. De algemene verzwakking van de Nederlandse FLE was toen duidelijk merkbaar en het congres kende een mak verloop. In de volgende jaren werden ook de Gentse arbeiders-esperantisten steeds meer geconfronteerd met een dalende belangstelling voor het Esperanto. In januari 1973 besloten zij

Leden van de communistisch georiënteerde IPE-afdeling Solidareco uit Antwerpen (vermoedelijk gedurende het 2e IPE-congres in Antwerpen in april 1934)

tot een verruimingsoperatie en pasten hun statuten aan: de beladen term 'klasseloze maatschappij' werd een 'meer humane maatschappij' en inplaats van het restrictieve 'arbeiders' kwam 'zij die ontvankelijk zijn voor nieuwe ideeën'. Voorts aanvaardde de groep 'alle vooruitstrevende esperantisten' en nam een nieuwe benaming aan: Gentse Esperanto-groep 'La Progreso'. De term 'laborista' was eruit, de arbeiders-esperantisten in Gent bestonden niet meer. Toch bleef de vernieuwde groep ideologisch geëngageerd en om dit te bewijzen stemden de leden meteen een resolutie om te protesteren tegen de USA-bombardementen in Vietnam. 'La Progreso' is nog steeds actief en aangesloten bij de neutrale organisatie Vlaamse Esperanto-Bond.

Epiloog

In het nummer augustus/september 1907 van *Internacia Socia Revuo* verscheen de kopie van een brief, gericht aan de afgevaardigden van het Internationaal Socialistisch Congres in Stuttgart, om te protesteren tegen hun weigering het Esperanto te accepteren als één van

de officiële talen van internationale socialistische congressen. Enkele passages:

"[...] wanneer een regering, zoals de Russische of de Turkse, de verspreiding belemmert of totaal verbiedt van de Internationale Taal, dan handelt ze geheel conform haar ware natuur. Dat is volkomen normaal. [...] maar wij zijn verbaasd en pijnlijk verrast als een partij die zich 'internationaal' noemt en de historische oproep 'Proletariërs aller landen, verenig U!' huldigt, als die partij niet enkel het taalprobleem negeert maar bovendien de Internationale Taal onder allerlei voorwendsels en met drogredenen bestrijdt [...]"

Een vertrouwde situatie in de geschiedenis van het arbeiders-esperantisme, het idealisme van de basis in conflict met het opportunisme van de top. Oproepen tot arbeidersorganisaties om zelf het Esperanto te gebruiken en daadwerkelijk te steunen zijn er vaak geweest, zonder enig praktisch gevolg. In het beste geval kwam er een (vlug vergeten) resolutie, een sympathie-betuiging of wat schouderklopjes voor die opdringerige esperantisten.

In Vlaanderen en Wallonië konden de diverse groepen weliswaar vaak rekenen op lokale

materiële steun, zoals het gebruik van volkshuizen of mededelingen in de arbeidersbladen, maar tot een hechte integratie in de arbeidersbeweging is het niet gekomen. De ware betekenis en de diepere zin van de Internationale Taal is ook daar nooit doorgedrongen. Zelfs niet bij een schrandere en open geest als Camille Huysmans die in 1934, als socialistische burgemeester van Antwerpen, een lovende brief richtte tot de organisatoren van het negentiende FLE-congres dat toen in Antwerpen plaatshad. Huysmans begon zijn betoog met een vleierende verklaring:

"Herhalen moet ik u niet waarom ik de zoogenaamde kunstmatige taal aanzie als een doelmatig werktuig van hogere beschaving op internationaal gebied". De tekst vervolgde met een heldere weerlegging van de taalkundige vooroordelen en misvattingen die ten aanzien van het Esperanto bestaan en besloot met een mea culpa:

"Ik ben daarom gelukkig dat ik mijn vaststellingen van vóór dertig jaar heb kunnen hernieuwen bij dezen gedenktag, en ik hoop dat de philologen - waaronder ik mij reken - hun opgedane kennis zullen aanwenden tot steun van uwe beweging". Hier spreekt Huysmans uitsluitend als filoloog, niet als socialist. Richt hij zich niet tot arbeiders-esperantisten? Nergens het besef dat een vrij gemakkelijk te leren internationale taal voor de gewone man een totaal andere betekenis heeft dan voor de gemiddelde burger of de geletterde intellectueel. Ook niet het inzicht dat het bewust kiezen voor het Esperanto als tweede taal een vorm is van internationalisme-aan-de-basis, een spontaan streven naar buitenlandse contacten, een poging zich los te wrikken van enggeestig nationalisme om andere talen en culturen op niet-discriminerende wijze te benaderen. Vermoedelijk heeft L.L. Zamenhof (1859-1917), de ontwerper van het Esperanto, zoiets gedacht toen hij in een

open brief aan een nieuw Esperanto-tijdschrift voor arbeiders (1910) verklaarde:

"Het terrein dat jullie gekozen hebben is buitengewoon belangrijk. Wellicht voor niemand in de wereld heeft onze democratische taal zo'n betekenis als voor de arbeiders, en ik hoop dat vroeg of laat de arbeidersklasse onze sterkste steun zal wesen. De arbeiders zullen niet enkel het nut van Esperanto ervaren, maar meer dan wie ook gaan ze er de bezielende gedachte van aanvoelen".

Veel arbeiders-esperantisten hebben dat aan gevoeld en ook instinctief begrepen dat de Internationale Taal deel uitmaakt van socialistische principes. Maar toen in de naoorlogse periode het socialistische ideaal stilaan zijn oorspronkelijke glans verloor, de socialistische maatschappij een fata morgana werd en de Internationale een nostalgisch begrip, tja, toen verdween ook de voornaamste bestaansreden van het arbeiders-esperantisme. Toch is de beweging niet helemaal verdwenen, maar haar toekomst lijkt problematisch. Tenzij 'het socialisme' een nieuwe kans krijgt?

* *Tips om hier voorkomende Esperanto-termen te ontcijferen: substantieven eindigen op -o, adjectieven op -a, meervoud op -j, accusatief op -n. Klemtoon steeds op voorlaatste klinker. Uitspraak van 'c' = 'ts'.*

(1) Alberto Fernández was in de naoorlogse periode actief lid van de arbeiders-esperantisten in Gent.

Beknopte bibliografie

D. BLANKE, *Internationale Plansprachen: eine Einführung*, Berlin: Akademie-Verlag, 1985, 408p.

Wellicht het belangrijkste standaardwerk over internationale plantalen. Streng wetenschappelijk en nauwgezet gedocumenteerd. Bevat een overvloedige, gestructureerde bibliografie van ca. 2000 titels.

D. BLANKE, (red.), *Socipolitikaj aspektoj de la Esperanto-movado*, Boedapest: Hungara Esperanto-Asocio, 1978, 228p.

Een 10-tal belangrijke studies over historische en ideologische aspecten van de Esperanto-beweging (6 verschillende auteurs).

D. BLANKE, U. LINS, *Illustrierte Geschichte der Arbeiter-Esperanto-Bewegung*, Dortmund: Frits-Hüser-Institut, 1993, 114p.

Zowel Duits als Esperanto. Geschiedenis van het arbeiders-esperantisme, eerder schematisch, met nadruk op de beweging in Duitsland.

E. BORSBOOM, *Vivo de Lanti*, Paris: SAT, 1976, 273p. Uitstekende biografie van Eugène Lanti, stichter van SAT.

G.P. DE BRUIN, *Laborista esperanta movado antaŭla mond milito*, Paris: SAT, 1936, 36p.

Overzicht van het arbeiders-esperantisme vóór de Eerste Wereldoorlog.

E. DREZEN, *Historio de la Mondolingvo*, Osaka: Pirato, 1931 (heruitgave in 1967), 242p.

Zeer leesbare en kritische geschiedenis van de bijzonderste projecten van plantalen.

A. FERNANDEZ, *Esperanto - Een kritische kijk op de Internationale Taal*, Brussel: Masereelfonds, 1995, 88p.

A. FERNANDEZ, *Schematisch overzicht van het arbeiders-esperantisme in België*, Gent, AMSAB-archief, 1998.

Feitenchronologie met gedetailleerde bronverwijzing.

P.G. FORSTER, External Relations: Socialism and Esperanto. In: *The Esperanto movements*, p. 12.

E. LANTI, *Manifesto de la Sennaciistoj*, Paris: SAT, 1931/1951, 81p.

E. LANTI, *For la Neŭtralismon!* Paris: SAT, 1922/1928, 32p.

E. LANTI, *Het Arbeiders-Esperantisme*, Amsterdam: FLE, 1932, 40p. Vertaling door G.P. de Bruin en F.Faulhaber.

I. LAPENNA (red.), *Esperanto en perspektivo*, London-Rotterdam: UEA-CED, 1974, 32 + 844p.

Zeer gedetailleerde basisinformatie over het fenomeen Esperanto. Uitvoerige bibliografische verwijzingen, inclusief thema- en personenindex.

U. LINS, *Die gefährliche Sprache. Die Verfolgung der Esperantisten unter Hitler und Stalin*, Gerlingen: Bleicher, 1988, 326p.

U. LINS, *La danĝera lingvo. Studo pri la persekutoj kontraŭ Esperanto*, Gerlingen: Bleicher (2e uitgave Moskou: Progreso), 1988, 546p.

Grondige historische studie over de vervolgingen waarvan esperantisten overal ter wereld het slachtoffer geweest zijn, vooral tijdens het nazisme en het stalinisme. Bevat een zeer uitvoerige analyse van de ideologische spanningen rond het nationaliteitenprobleem in de Sovjet-Unie en de weerslag daarvan op de Esperanto-beweging. De Duitse versie is ingekort.

H. PLATIEL, *Historio pri la skismo en la laborista Esperanto-movado*, Paris: SAT, 1935, 20p.

SAT-versie van de ontwikkelingen die tot het ontstaan van IPE geleid hebben.

Jubileumboek 1911-1936, Amsterdam: FLE, 1936, 160p.

Uitgave ter gelegenheid van het 25-jarig bestaan der Federatie van Arbeiders-Esperantisten in het gebied van de Nederlandse taal. Bevat o.a. een bijdrage 'Esperanto in Vlaanderen' van E.Willekens.

Mondpaca Esperantista Movado 30-jara, Boedapest: Hungara MEM-sekcio, 1983, 44p.

Geschiedenis, werking en ideologische grondslagen van MEM.

Historio de SAT 1921-1952, Paris: SAT, 1953, 152p.

Historio de SAT 1953-1981, Paris: SAT, 1982, 36p.